

REVITALIZARE RELIGIOASĂ ÎN ROMÂNIA: O ANALIZĂ LONGITUDINALĂ 1990 - 2008

(Mălina Voicu, Andreea Constantin)

De-a lungul primei decade a tranziției post-comuniste, România a înregistrat o importantă revitalizare religioasă (Muller, 2004; Pollack, 2001, 2003, 2004; Voicu, 2007). Credința și practicile religioase au devenit tot mai răspândite, populația României având același nivel al credinței religioase cu populația Poloniei sau Irlandei, în timp ce frecvența participării formale în cadrul bisericii îi plasează pe români pe primul loc în rândul țărilor europene ortodoxe (Halman, Draulans, 2006; Pollack, Pickel, 2009). Cazul României nu este unul special, revitalizarea religioasă fiind raportată și de alte societăți foste comuniste (Pickel, 2009a). Pe de altă parte însă, magnitudinea schimbării este foarte mare dacă o comparăm cu ceea ce s-a întâmplat în alte țări din regiune (Voicu, 2007). Mai mult, în unele cazuri ca Slovenia sau Polonia, trendul crescător a atins punctul maxim în primii ani ai tranziției, urmat fiind de o tendință descendentă (Pickel, 2009a, 2009b).

Acest capitol își propune să investigheze, pe de o parte, modul în care credința religioasă a evoluat în cele două decade de tranziție, iar pe de altă parte, să identifice mecanismul principal de schimbare, în termeni de înlocuire a populației, efecte ale îmbătrânirii și schimbări contextuale. Știind deja, din cercetări anterioare, că pe durata primei decade, schimbarea religioasă a avut o amploare importantă, intenționăm să studiem care a fost evoluția acestui fenomen în cea de-a doua decadă. În timp ce prima parte a tranziției post-comuniste a fost caracterizată de criza economică, următoarea etapă a adus o creștere economică importantă și integrarea țării în Uniunea Europeană. De aici, se impun câteva întrebări. Cum a evoluat religiozitatea în România în toată această perioadă? Asistăm la un trend uniform, linear sau discutăm despre două etape distincte?

Mai mult, ne întrebăm cum a apărut schimbarea credințelor religioase: prin înlocuirea generațiilor sau prin schimbările istorice? Variația religiozității determinată de schimbările cohortelor au o relevanță aparte, permițându-ne să investigăm cât de durabil este impactul secularizării forțate impuse de regimul comunist. Așa cum susțin Need și Evans (2001), secularizarea forțată a determinat o relație distinctă între vârstă

și religiozitate, diferită de cea produsă prin secularizarea naturală. Cel de-al doilea scop al analizei de față este acela de a vedea dacă putem identifica o astfel de relație în cazul României.

Nu avem cunoștință de vreun alt studiu care să investigheze aceste dimensiuni în contextul românesc. Analiza noastră se bazează pe date provenite din trei valuri European Values Survey (1993, 1999 și 2008), un val World Values Survey (2005). Am folosit și date culese în cadrul cercetării „Orientări valorice într-o perspectivă comparativă” în anul 1997. Toate cele cinci seturi de date conțin informații similare despre credințele religioase, permițând comparații longitudinale. Am utilizat decompoziția lineară de cohortă, rulând modelul standard, precum și cel care controlează pentru efectele date de ciclurile vieții considerate drept proxy pentru efectele îmbătrânirii. Ne-am concentrat analiza în jurul credințelor religioase tradiționale pentru a vedea dacă revigorarea religioasă s-a manifestat într-o direcție tradițională sau nu.

Capitolul de față este structurat în șase părți. În prima secțiune am realizat o trecere în revistă a literaturii existente care dezbate efectele vârstă – perioadă – cohortă asupra religiozității, pe când în a doua secțiune am discutat despre secularizarea auto-indusă sau forțată în România. Cea de-a treia parte introduce indicatorii și strategia folosită pentru realizarea analizei, iar partea a patra parte cuprinde analiza datelor. Secțiunea finală este dedicată unei scurte discuții și concluziilor.

Efectele produse de vârstă – perioadă – cohortă asupra credințelor și practicilor religioase

Schimbările credințelor și comportamentelor religioase sunt, de obicei, asociate cu trei tipuri de mecanisme: efecte de cohortă, efecte contextuale și efecte date de înaintarea în vârstă. Primul mecanism se bazează pe asumția că valorile și credințele se formează în copilărie și în tinerețe și rămân stabile pe durata întregii vieți adulte. Astfel, experiențele formative timpurii lasă o amprentă asupra valorilor și atitudinilor generațiilor sau cohortelor (Mannheim, 1952; Ryder, 1965). Fiecare cohortă diferă semnificativ de celelalte în funcție de contextul experimentat în perioada de formare. Diferențele de orientări valorice sau atitudinale dintre generații reflectă condiții istorice specifice, generând o amprentă culturală care crează o dinamică proprie fiecărei cohorte (Alwin, 1990: 348). Schimbarea socială rezultă, astfel, din înlocuirea cohortelor, cele tinere, socializate în contexte politice și sociale diferite înlocuind cohortele îmbătrânite.

Cohortele socializate în societăți înalt religioase vor fi mai religioase de-a lungul vieții, în timp ce indivizii crescuți în societăți mai secularizate vor fi mai puțin predispuși să împărtășească un nivel înalt al credinței religioase (Bruce, Glending, 2010; Kelley, de Graaf, 1997). Modernizarea produce o secularizare rapidă, iar cohortele tinere tind să fie mai puțin religioase decât cele mai bătrâne (Need, Evans, 2001). În consecință, se așteaptă ca fiecare cohortă să fie mai puțin religioasă decât cea anterioară (Crockett, Voas, 2006) și ca nivelul general de religiozitate într-o anumită societate să descrească pe măsură ce modernizarea avansează. După Voas, schimbarea religioasă în țările europene este, în mare parte, rezultatul înlocuirii populației, având loc “mai ales între generații decât în interiorul generațiilor” (2009: 161). Rezultate similare au fost raportate de Wolf (2008) pentru Germania și de Gautier (1997) pentru Ungaria.

Cel de-al doilea mecanism, privind efectele contextuale, atribuie schimbările în cadrul credințelor și comportamentelor religioase unor transformări economice, sociale sau politice care pot avea loc la un anumit moment de timp. Astfel de evenimente exercită efecte similare asupra tuturor cohortelor, schimbând seturile de valori și atitudini în același sens pentru toată populația (Crockett, Voas, 2006). Asumpția implicită este aceea că valorile sunt deschise schimbării chiar și după perioadă de formare a individului, și pot fi influențate de contextul general. Literatura discută despre efectele specifice unor perioade ca al Doilea Război Mondial, anii 1960, perioada de după cel de-al doilea Consiliu de la Vatican, despre perioade de restricție a religiozității cum a fost cea impusă de puterea comunistă în Europa Centrală și de Est sau tranziția post-comunistă în aceleași regiuni (Argue, Johnson, White, 1999; Bruce, Glending, 2010; Crockett, Voas, 2006; Hout, Greeley, 1987; Need, Evans, 2001).

Cel de-al treilea mecanism asociază schimbarea religiozității petrecută în timpul vieții unor efecte date de trecerea de la o etapă a vieții la alta. Și aici, asumpția de bază este că nivelul credinței religioase este expus schimbării de-a lungul vieții adulte. Evenimentele trăite de indivizi, cum ar fi căsătoria, apariția copiilor sau îmbătrânirea pot stimula religiozitatea, în timp ce angajarea în muncă poate avea efectul contrar. Căsătoria este un aranjament tradițional care poate angaja valori și comportamente religioase (Chaves, 1991; Hoge, Hoge, 1984; Sandomsky, Wilson, 1990; Stolzenberg, Blair-Loy, Waite, 1995). A avea copii are un efect similar pentru că părinții pot dori să-și socializeze copiii într-un cadru valoric religios și tind să își crească propriul nivel de credință și practică religioasă (Hoge, Hoge, 1984; Stolzenberg, Blair-Loy, Waite, 1995). Pe de altă parte, indivizii devin mai religioși pe măsură ce îmbătrânesc pentru că apropierea de sfârșitul vieții lor îi face să își caute confortul și puterea în perspectiva vieții eterne dată de religie (Argue, Johnson, White, 1999; Greeley, 2003; Miller,

Nakamura, 1996). Participarea la piața muncii impune restricții de timp și, în consecință, oamenii angajați sunt mai puțin dispuși să participe la serviciile religioase (Iannaccone, 1990). Cele mai multe dintre studiile citate au abordat efectele ciclurilor vieții în Statele Unite. În plus, cele câteva studii desfășurate pe date din Europa nu susțin efectele date de îmbăztânire asupra comportamentelor și credințelor religioase (Crockett, Voas, 2006; Tilley, 2003; Voas, 2009; Voas, Crockett, 2005).

Secularizarea în România: o privire de ansamblu asupra perioadei comuniste și post-comuniste

Secularizarea este procesul în cadrul căruia gândirea, practicile și instituțiile religioase își pierd semnificația (Wilson, 2000). Modernizarea este considerată a fi principalul factor determinant al secularizării pentru că „alterează locul și natura credințelor, practicilor și organizațiilor religioase, reducând relevanța acestora pentru viața statelor-națiuni, grupurilor sociale și indivizilor” (Bruce, 1996: 1). Procese ca urbanizarea, industrializarea, dezvoltarea tehnologică, dizolvarea comunităților, creșterea birocrăției și a raționalizării erodează grav nivelul general al religiozității și semnificația socială a acesteia (Bruce, 1996, 1999; Berger, 1969; Verweij, Easter, Nauta, 1997; Wilson, 2000).

În timp ce societățile devin mai prospere și mai dezvoltate, semnificația socială a religiei cunoaște un declin, iar tinerele generații sunt crescute într-o cultură mai puțin religioasă. Conform teoriei secularizării, schimbarea valorilor și comportamentelor religioase au loc, în mare parte, prin înlocuirea cohortelor, tinerii mai puțin religioși înlocuindu-i pe cei mai bătrâni și cu nivel de religiozitate mai ridicat (Tilley, 2003; Voas, Crockett, 2005; Voas, 2009; Wolf, 2008). Acest scenariu a fost dezvoltat și testat îndeosebi în țările industrializate din Europa de Vest și America de Nord. Teoria secularizării este susținută de cercetările empirice pentru cele mai multe țări europene, atât din regiunea de vest, cât și pentru estici, pe când în Statele Unite crează multe controverse (Halman, Draulans, 2006; Glenn, 1987; Voas, 2009).

Societățile comuniste au experimentat un dublu proces de secularizare, pe de o parte fiind cel auto-indus, iar pe de altă parte cel impus de regimul totalitar (Meulermann, 2000, 2004; Need, Evans, 2001; Pollack 2001). Ideologia marxistă considera religia drept „opiumul popoarelor”, iar partidele comuniste au făcut eforturi considerabile pentru a exclude religia din viața publică și privată. În întreaga regiune bisericile au fost eliminate din viața politică și socială, educația religioasă fiind interzisă, în timp ce practicile religioase erau strict controlate (Stan, Turcescu, 2007; Tomka,

1991, 2002; Voicu, 2007). În consecință, societățile comuniste au avut parte de o puternică secularizare forțată, cel puțin în ceea ce privește sfera publică.

Efectele secularizării forțate au generat o relație specială între vârstă și religiozitate în țările respective (Need, Evans, 2001). Ca și în societățile secularizate în care secularizarea a apărut ca urmare a modernizării, generațiile mai tinere erau mai puțin expuse credințelor și ideologiilor religioase și, cel mai probabil, s-a produs un declin generațional. Mai mult, în societățile comuniste, represiunea impusă de stat a afectat în mod egal toate grupele de vârstă, inducând un efect de perioadă. Nu există date empirice care să permită urmărirea efectelor restricțiilor oficiale asupra credințelor și practicilor religioase. Oricum, evoluția aspectelor religiozității în perioada post-comunistă facilitează înțelegerea a ceea ce s-a întâmplat în trecut.

În perioada comunistă, România a fost expusă unui dublu proces de secularizare: cea auto-indusă și secularizarea forțată. După cel de-al Doilea Război Mondial, societatea românească a cunoscut un proces de modernizare, industrializare, urbanizare și o puternică birocratizare. În 1946, 77% dintre români trăiau în mediul rural (CNS 1996) și lucrau în agricultură. Conform lui Vulcănescu (1997) agricultura a exploatat munca fizică, nivelul de dezvoltare tehnologică fiind unul foarte scăzut. Până la sfârșitul perioadei comuniste doar 22% dintre români mai erau angajați în agricultură (CNS 1996), iar nivelul educației a crescut, în 1956 mai puțin de două procente din populației având studii superioare, pe când în 1992 aproximativ 10% dintre români terminând studii universitare (CNS, 1996). În plus, sistemul de furnizare a bunăstării asigura beneficii generoase pentru întreaga populație reducând incertitudinea și riscurile sociale (Zamfir, Zamfir, 1999), ceea ce aduce o scădere a nivelului religiozității (Verweij, Easter, Nauta, 1997). În comparație cu alte țări vest-europene sau est-europene, România a avut totuși la începutul tranziției un procent mai mare a populației rurale și în nivel al educației mai scăzut, însă de-a lungul perioadei comuniste societatea s-a schimbat dintr-una agrară într-una industrială. Acest lucru a produs un anumit grad de secularizare auto-indusă, care s-a suprapus procesului de secularizare forțată generată de represiunea statală. Astfel că, ne așteptăm să observăm efecte de cohortă asupra religiozității, cohortele mai tinere, socializate în perioada comunistă fiind mai puțin religioase decât cele socializate în perioada pre-comunistă.

În perioada post-comunistă, România a suferit multe transformări sociale. Restricțiile impuse de regimul comunist instituțiilor religioase și practicilor individuale erau retrase acum, apărând chiar semne ale unei pluralități religioase (Tănase, 2008). După 1990 oamenii erau liberi să se întoarcă la practicile și credințele religioase, iar statul român a acordat o puternică susținere Bisericii Ortodoxe, care a devenit o

instituție importantă în societate (Stan, Turcescu, 2007). Statul a subvenționat principalele instituții religioase, investind sume importante de bani în aspectele vieții religioase (vezi Tănase, 2008), educația religioasă devenind aproape nelipsită din școli, iar numărul studenților în cadrul studiilor religioase crescând drastic. Mai mult, religia și dezbaterile pe teme religioase au devenit foarte vizibile în spațiul public, iar acest lucru a avut un impact puternic asupra vieții individuale. În consecință, studii anterioare raportează o revigorare semnificativă a religiozității în România (Muller, 2004; Pollack, 2001, 2003, 2004; Voicu, 2007). La modul general, societatea românească a devenit mai sensibilă față de religie, iar acest lucru a avut un impact puternic asupra credințelor și valorilor indivizilor.

Și alți factori exercită influențe importante asupra credințelor religioase ale românilor. Tranziția post-comunistă a venit însoțită de criza economică, sărăcie și șomaj (ICCV, UNDP, 2001), îndeosebi în ceea ce privește prima parte a acesteia. Sistemul bunăstării, relativ generos în oferta de beneficii, implementat de regimul comunist a fost restructurat și, din cauza crizei economice, nivelul bunăstării a suferit o puternică scădere (Zamfir, 1999). Astfel că populația a fost expusă la un înalt grad de insecuritate, care a produs, așa cum susține Inglehart și Norris (2004), o întoarcere la religie, văzută drept sursă de salvare.

În aceeași decadă, s-au produs și transformări în pattern-urile de migrație. Din cauza ratei mari a șomajului și a sărăciei urbane, mulți lucrători industriali, concediați de angajatorii lor, s-au întors în satele de origine. Un important flux de migrare urban-rural s-a înregistrat în anii '90 (Sandu, 2010), generând o creștere a numărului total de persoane în mediul rural. Putem discuta chiar despre o întoarcere la viața rurală tradițională care a încurajat și revigorarea vieții religioase.

Prima decadă a tranziției post-comuniste a produs transformări sociale cu un impact notabil la nivelul religiozității individuale. Înlăturarea restricțiilor impuse religiei de către puterea comunistă a adus oamenilor oportunitatea de a-și exprima liber credințele religioase. În plus, insecuritatea rescută și migrația internă dinspre urban spre rural au stimulat un proces de de-secularizare, care a asigurat o revitalizare religioasă, observată și în studiile anterioare. Suntem îndreptățiți astfel să ne așteptăm la efecte contextuale asupra credințelor religioase, care să afecteze în mod similar toate cohortele.

A doua decadă a tranziției post-comuniste a adus cu sine schimbări sociale și economice. După anul 2000 economia a început să crească, rata șomajului și a sărăciei au scăzut, iar societatea a trecut printr-o perioadă de relativă bunăstare și modernizare, impulsionate și de integrarea în Uniunea Europeană. Nu avem motive să asumăm că în această perioadă procesul de desecularizare ar persista, vulnerabilitatea personală